

Miksi Venäjä on erilainen?

O s m o J u s s i l a

J.K. Paasikivi sanoi sodan jälkeen työtoverilleen Urho Kekkoselle Neuvostoliitosta, että se on ”kokonaan toinen maailma kuin meidän”, eikä Kekkonen sanonut vastaan. Winston Churchill kutsui Stalinin Venäjää ”enigmaksi”, arvoitukseksi. Samankaltaisia lausuntoja voisi lainata paljon lisää, sillä Venäjää on yleisesti pidetty ”erilaisena”, *sui generis*, niin sen ulko- kuin sisäpuolellakin. Tavallisena eurooppalaisena maana monet pitivät Pietari ”Suuren” Venäjää, so. keisarillista Venäjää, aina vuoden 1917 bolševikkivallan alkuun asti; eräät ”toisinajattelijat” ovat kuitenkin olleet sitä mieltä, että Pietari I eurooppalaisti vain ulkokuoren, fasadin, ja Venäjä palasi takaisin vanhaan Moskovan aikaan Neuvosto-Venäjän hahmossa. Tänäpäin ihmetellään nykyistä Putinin Venäjää, sen ”suvereenia” demokratiaa, voimamiesten (*silovikien*) ja turvallisuuspalvelun (FSB) suurta valtaa, kansalaisvapauksien kaventumista ja demokratian kehityksen hitautta, jopa taantumista. ”Suvereeni” demokratia näyttää käytännössä tarkoittavan, että suvereeni hallitus ei siedä minkäänlaista oppositiota. Duumastakin on tullut hallituksen ääntä vahvistava megafoni.

Varsin yleisesti Venäjän erillaisuuden perusteena on pidetty sen ortodoksista uskoa ja ”bysanttilaisuutta”. Näin ovat tehneet vaikkapa Nicholas Riasanovsky tai Arnold Toynbee, tai suomalainen Yrjö Ahmavaara. Amerikkalainen politologi Samuel Huntington on tunnetussa kirjassaan *Kulttuurien kamppailu* (2003) (*The Clash of Civilizations*, 1996) vetänyt länsimaisen sivistyksen (kulttuurin) itärajan pitkin Suomen ja Baltian maiden itärajaa, Valko-Venäjän, Ukrainan, Romanian, Serbian, Bosnian ja Montenegron kautta Adrianmereen. Rajan länsipuolella on länsimainen kristinusko (katolisuus ja luterilaisuus), itäpuolella ortodoksia ja islam. Uskonto ei kuitenkaan ole tämän erillaisuuden perustekijä, vaan yhteiskuntajärjestys, kuten jäljempänä pyrin osoittamaan. Onhan Kreikkakin ortodoksinen maa, mutta ei sitä silti sen takia pidetä jonakin aivan erilaisena kuin muut Euroopan maat.

Vastaus kysymykseen, miksi ja miten Venäjä on ”erilainen”, löytyy vain sen pitkästä ja ”erilaisesta” historiasta. Kysymykseen on viimeaikainen historiantutkimus tuonut paljon uutta lisävalaistusta, jota seuraavassa pyrin esittelemään. Peruskysymyksiä on kolme: 1. Bysantin vaikutus ja perinne, 2. mongolivallan (tataarien) vaikutus, 3. Pietari I:n uudistusten merkitys – ”lännettivätkö” ne Venäjän ja jos, kuinka paljon? Ehdottomasti tärkein kysymys näistä on mongolivallan vaikutus.

Bysantti ja Venäjä

Ennen mongolivalloitusta vuonna 1240 Kiovan Venäjän kehitys ei mitenkään olennaisesti poikennut Länsi-Euroopan maista, vaikka Vladimir

”Pyhä” lopulta valitsikin maansa uskonnoksi ortodoksian (Kreikan uskon). Varjaagien ”gardarik” oli vapaiden ”Pohjan miesten” luoma vapaa yhteiskunta, missä ruhtinaiden valta oli vapaiden pajarien ja kansankokousten (*vetse*) rajoittama. ”Gardarikilla” oli vilkkaat suhteet Bysanttiin, muutkin kuin uskonnolliset: kauppaa käytiin ja sodittiin. Jo tässä on syytä huomauttaa, että vaikka Bysantin keisari oli muodollisesti itsevaltiainen (autokraatti), niin Bysantissa oli samanaikaisesti hyvinkin vahva ”demokraattinen” elementti; Itä-Rooma oli osa vanhaa Rooman valtakuntaa, joka oli ollut tasavalta senaattineen ja lakeineen. Niinpä Bysantissakin senaatti rajoitti merkittävästi keisarin valtaa; lisäksi keisareita usein erotettiin ja valittiin ”kansankokouksissa” hippodromilla (Rein 1920, 277–278, 302). Bysantin keisari ei ollut tavallinen hallitsija vaan universaali ”basileus”, koko kristikunnan pää (Obolensky 1971, 264). Tämä on syytä todeta siksi, että uskonnon lisäksi keskeisenä Bysantin vaikutuksena Venäjään on pidetty itsevaltaisen (autokraattisen) hallitusmuodon omaksumista, kun Moskovan suuriruhtinas Iivana III otti puolisoikseen Bysantin prinsessan Zoe Palaiologinan ja vaakunaksi kaksoiskotkan (hän ei ollut suinkaan ainoa Venäjän ruhtinas, joka haki vaimonsa Bysantista). Sen lisäksi Bysanttiin ja sen vaikutukseen on liitetty hyvin kielteisiä piirteitä – Bysantti on nähty hovijuonittelujen ja salaliittojen ”hämäränä” maana. Niinpä Toynbee katsoi vielä vuonna 1949, että Neuvostoliiton totalitarismi oli peräisin Bysantista (Toynbee 1949, 182). Samankaltaisia käsityksiä on Suomessa edustanut Yrjö Ahmavaara (Ahmavaara 1988). Mutta kuten huomattava Bysantin tutkija John Haldon on osoittanut, tämänkaltaiset käsitykset Bysantista ovat peräisin läntisten ristiretkeläisten, renessanssin ja valistusajattelijoiden harhaisista ennakkoluuloista (Haldon 2010, 18–19). Todellisuudessa Bysantti ei ollut sen ”hämärämpi” kuin muutkaan Länsi-Euroopan maat keskiajalla. Sen vaikutus Moskovan suuriruhtinas- ja tsaarikuntaan oli todellisuudessa vain kirkollista ja hengellistä, ja sekin lakkasi viimeistään vuoden 1453 jälkeen, kun Bysantti

kukistui, tai vuonna 1589, kun Moskovaan perustettiin oma patriarkaatti.

Käsityksiimme Bysantin vaikutuksista Moskovan Venäjään ovat vahvasti vaikuttaneet siellä 1400-luvun lopulla ja 1500-luvun alussa kirjoitetut legendat ja mytologiat, joissa Moskova esitettiin Bysantin keisarikunnan ja Kiovan Venäjän rintaperillisenä, ”kolmantena Roomana”. Huomattavimpia tämän legendan luoja olivat 1400-luvun lopulla ja 1500-luvun alussa pihkovalainen munkki Filofei, munkki Spiridon Savva ja metropoliitta Makari. Legendan keskeisenä sisältönä oli, että Bysantin keisari Konstantin Monomah oli antanut regalia (kruunu ym. arvoesineitä) Kiovan ruhtinas Vladimir Monomahille ja täten ikään kuin kruunannut samalla hänet keisariksi. Legendan muodostusta ei lainkaan häirinnyt se, että Konstantinin kuollessa Vladimir oli vasta vuoden vanha vauva, eikä sekään, että todellisuudessa Moskovan tsaarien kruunu oli kaani Uzbekin lahja Iivana Kalitalle 1300-luvun alussa. Vladimir Monomahilta regalia olivat sitten legendan mukaan periytyneet Moskovan ruhtinaille, kuten Iivana IV:lle, joka kruunattiin niillä Bysantin seremonioita jäljitellen tsaariksi (Miller 1967; Miller 1979, 324, passim). Ensimmäisenä tämän legendan siirsi länteen Saksan keisarin lähettiläs Sigismund von Herberstein matkakuvauksessaan ”moskoviittien” luo 1500-luvun puolivälissä (Herberstein 1966, 91–92; Ostrowski 1998, 175). Erityisesti Spiridon Savva johti Moskovan hallitsijasuvun juuret aina keisari Augustukseen saakka: yksi hänen poijistaan, Prus, oli asettunut Veiksel-joen seuduille ja antanut nimensä ei vain Preussille vaan myös Venäjälle. Legendan mukaan novgorodilaiset olivat nimittäin kutsuneet ruhtinaansa Rurikin täältä Prusin maasta ja hänkin oli Augustuksen sukua (Dmitrieva 1955, 164–165). Vanhan ns. primäärikronikan mukaan Rurik veljineen oli kutsuttu meren takaa varjaagien maasta.

Mongolivallan vaikutus – vottšina-valtion synty

Myös käsityksiimme mongolivallan vaikutuk-

sista Venäjään ovat vaikuttaneet Venäjän kirkonmiesten kirjoittamat legendat ja kronikat, joissa mongolivallan olemassaolo pyrittiin lähes tyystin häivyttämään. Amerikkalainen Charles Halperin kutsuu kirjassaan *Venäjä ja Kultainen Orda (Russia and the Golden Horde, 1985)* kirkonmiesten asennetta ”vaikenemisen ideologiaksi”. Mistä he vaikenivat? Halperinin mukaan erityisesti siitä, että suvereniteetti Venäjällä oli Kultaisessa Ordassa. Mongolivallan häivyttäminen legendoista oli siksikin helppoa, että mongolit (tai ”tataarit”, kuten venäläiset heitä kutsuivat) eivät miehittäneet pysyvästi Venäjää, eivät pystyttäneet pysyviä varuskuntia, vaan pitivät valtaustaan kurissa rangaistusretkien avulla – verottivat ensin omien virkamiestensä, *baskakien*, avulla, mutta antoivat sitten verojen keräämisen suuriruhtinaiden, erityisesti Moskovan, huoleksi. Tämän ”vaikenemisen” lisäksi merkittävää oli, että Venäjän kirkonmiehet kuvasivat tataarien hyökkäyksen, ei maan valtauksena, vaan samankaltaisena kuin aikaisemmat paimentolaisheimojen hyökkäilyt. Tätä Halperin todistelee erityisesti venäjän kielien terminologian avulla: kronikoissa käytettiin tavallisesti ilmauksia *vzjali* ja *plenili*; edellinen tarkoittaa ”ottaa” sotilaallisessa merkityksessä, mutta ei enempää, jälkimmäinen sanamukaisesti samaa kuin ”vangita” tai tulla ryöstetyksi (Halperin 1985, 65–66). Kirkonmiehet kyllä kuvasivat tarkasti hävityksiä ja venäläisten urhoollista taistelua ”ryöstäjiä” vastaan. Niinpä historiankirjoitukseen onkin pesiytynyt kuva mongolivallan ajasta, jossa erityisesti korostuvat hävitys ja tuho, mutta josta lähes tyystin puuttuu se merkittävä vaikutus, joka tataareilla oli Moskovan yhteiskuntajärjestykseen. Tästä puhuivat ja kirjoittivat ensimmäisinä vasta ns. euraasialaisen koulukunnan edustajat. Koulukunnan juuret ovat jo Krimin sodassa, jonka jälkeen Venäjällä katseet käännettiin yhä enemmän itään, kun lännessä oli koettu tappio. Varsinaisesti tämä koulu syntyi vasta vuoden 1917 vallankumouksen jälkeen venäläisten emigranttien piirissä. Sen huomattavin edustaja ja teoreettinen johtaja oli filosofi ja filologi N.S. Trubetskoi; muita olivat talous- ja maantieteilijä P.N. Savitsky, lakitieteilijä N.M.

Aleksejev, ym. (Pursiainen 1999, 101–102). Tässä yhteydessä kiinnostavin ja merkittävin on kuitenkin historioitsija G.V. Vernadski. Koulun perusväittäämä oli, että Venäjä on sekä Eurooppaa että Aasiaa, siis Euraasiaa. Ural-vuoret eivät ole muodostaneet mitään jyrkkää, erottavaa estettä ja niiden eteläpuolella on useiden tasankojen jono, joka on ollut Eurooppaa ja Aasia yhdistävä teiden väylä. Saksalaiset maantieteilijät ja historioitsijat olivat jo 1700-luvulla keinotekoisesti ja virheellisesti jakaneet Venäjän kahtia, Euroopan puoleiseen ja Aasian puoleiseen Venäjään, rajana Ural-vuoret (Vernadsky 1969, 4–7).

Vernadski julkaisi vuonna 1953 yhden pääteoksistaan, *Mongolit ja Venäjä (The Mongols and Russia)*. Siinä hän todisteli vertailumenetelmällä mongolivallan vaikutuksia Venäjän valtioon ja yhteiskuntaan. Kun ennen mongolivalloitusta muinaisessa Rusissa (Kiovan-Novgorodin Venäjällä) ruhtinaitten valta oli ollut rajoitettu, muun muassa kansankokouksilla (*vetše*), ja niin pajarit kuin talonpojat olivat olleet vapaita, niin mongolivallan jälkeen (jonka katsotaan päättyneen 1480) Moskovan suuriruhtinaitten ja tsaarien valta oli rajoittamaton (*samoderžavije*) ja vallitsi yleinen ”orjuus”. Pajarit oli sidottu valtion palvelukseen ja talonpojista tehty tsaarin (valtion) ja tilanomistajien (*pomeštšikkien*) maaorjia. Pajarien perintötilat, *vottšinat*, oli muutettu palvelukseen sidotuiksi *pomestje*-tiloiksi. Moskovan Venäjä oli omaksunut mongoleilta (lähinnä Kultaisesta Ordasta) heidän ”pakkopalvelus-statuuttinsa” eli periaatteen, että kaikkien oli palveltava valtiota, pajarien suoraan ja talonpoikien välillisesti. Vernadskin kriitikkojen, joita oli lukuisasti, oli helppo arvostella häntä syyllistymisestä päätelmään: *post hoc, propter hoc*. Toisin sanoen kun mainittu muutos oli havaittavissa mongolivallan jälkeen, niin sen syynä oli tuo valta. Kriitikkojen työtä helpotti sekin, että Vernadski ei ollut esittänyt mitään konkreettista näyttöä tästä vaikutusyhteydestä; sellaisiksi eivät riittäneet havainnot, että kansankokousten merkitys oli selvästi vähentynyt mongolivallan aikana, tai että *vottšinat* olivat muuttuneet *pomestje*-tiloiksi. Vernadskin kriitikot saattoivat osoittaa,

että sekä Moskovan itsevaltius että pajarien ja talonpoikien sitominen olivat tapahtuneet vasta 1500- ja 1600-luvuilla, siis paljon sen jälkeen, kun mongolivalta Venäjällä oli jo päättynyt (Halperin 1982, 488–493; Halperin 1985a, 134–136, 141–144). Mutta on huomattavaa, että Harvardin hyperkriittinen professori Donald Ostrowski toistaa vielä vuonna 1998 ilmestyneessä tutkimuksessaan *Moskova ja mongolit (Muscowy and the Mongols)* monet Vernadskin teeseistä, ja kuten Vernadski ilman erityisiä perusteluja. Ainoat suuremmat erot ovat siinä, että Ostrowski katsoo Moskovan autokratian olleen perintöä Bysantista, samoin diplomatian muodot, eikä myöskään maaorjuudella ollut mitään tekemistä mongolivallan kanssa. Mongoleilta itsevaltius ei hänen mielestään voinut olla peräisin jo siksi, että vallankäyttö heidän valtakunnassaan oli ”konsiliaarista”, toisin sanoen neuvottelevaa. Mutta lähes kaikessa muussa mongolien vaikutus Moskovaan, erityisesti armeijaan ja hallintoon, on Ostrowskin mielestä ”itsestään selvää”. Niinpä hän kirjoittaa muun muassa: ”14. vuosisadan ensimmäisellä puoliskolla, samaan aikaan kun metropoliitta asettui asumaan Moskovaan, sen ruhtinaat loivat poliittisen hallintojärjestelmän, joka perustui pääasiassa *Qipchag Kanaatin* järjestelmälle.” (*Qipchag Kanaatti* on termi, jolla mongolit itse kutsuivat valtakuntaansa.) Tähän hallintojärjestelmään kuuluivat sellaiset laitokset kuin *mestnitšestvo* (pajarien arvojärjestys- eli rankijärjestelmä), todennäköisesti myös edellä mainittu *pomestje, zemskie soborit* (maakokoukset), joiden esikuvana oli mongolien *kurultai*, sekä käsitys, että kaikki maa kuului hallitsijalle. Ostrowski perustelee vaikutusten siirtymistä samoin kuin useat hänen edeltäjänsä, esimerkiksi Richard Pipes, muun muassa sillä, että kaanin alaisina Moskovan ruhtinaat matkailivat ahkerasti Ordassa. Matkailussa kunnostautuivat erityisesti Iivana Kalita ja Semjon Ylpeä 1300-luvun alussa. Ostrowskin laskelmien mukaan nämä kaksi ruhtinasta tekivät ainakin 12 matkaa Saraihin vuosina 1332–1350 (Ostrowski 1998, 7, 15–16, 19–21, 26, 44–47, 50–56, 86).

Niin Vernadskin kuin Ostrowskin ”ajotusvir-

heen” (*post hoc, propter hoc*) on taitavasti välttänyt Jaroslav Pelenski – jo ennen Ostrowskia – laajassa vuonna 1980 julkaistussa artikkelissaan Moskovan valtiosta ja mongoli-turkkilaisesta järjestelmästä 1500-luvulla *State and Society in Muscovite Russia and the Mongol-Turkic System in the Sixteenth Century*. Hän osoittaa, että ne mongolivallan vaikutukset, jotka Vernadski katsoi tapahtuneen jo mongolivallan aikana, ilmenivätkin vasta Kazanin valtauksen jälkeen 1500-luvun jälkipuolella ja paljolti juuri tämän valtauksen vaikutuksesta. Pelenski on Kazanin valtauksen erikoistuntija, sillä hän julkaisi siitä jo vuonna 1974 laajan tutkimuksen *Russia and Kazan. Conquest and Imperial Ideology, 1438–1560s*. Hän ei silti kiistä, etteikö vaikutuksia olisi ollut jo ennen Kazanin valtausta, mutta sen jälkeen vaikutuksia alkoi tulla uudestaan ja uudella tavalla. Tällöin nimittäin Moskova joutui pysyvästi vuorovaikutukseen mongolien kanssa, siis sellaisiin suhteisiin, joita sillä ei ollut Ordaan. Niinpä Moskovasta muutti paljon kauppiaita ja talonpoikia sekä Kazaniin että vähän sen jälkeen vallattuun Astrakaniin. Iivana IV karkotti näihin maihin myös pajareita. Toisaalta paljon tataareja (mongoleja) tuli Moskovan palvelukseen, virkamiehiksi ja etenkin sotilaisiksi, jopa hyvin vaikutusvaltaisiin aseisiin. Heitä oli tullut jo ennen Kazanin valtausta, mutta sen jälkeen tulijoiden määrä selvästi lisääntyi. Jo vuonna 1523 oli Moskovan käskynhaltijaksi tullut ”tsarevitš” Kudai Kul (kristittyinä nimeltään Petr Ibraimov) (Ostrowski 1998, 55). Iivana IV nimitti Kazanin valtauksessa vangitun tataarikaani Ediger Simeonin opritšninan aikana Moskovan valtion toisen puolikkaan, ns. *zemštšinan* johtajaksi. Lisäksi hän kruunasi vuonna 1547 toisen tataarin, Kasimovin kaani Sain Bulatin (kristittyinä Simeon Bekbulatovitš) ”koko Venäjän tsaariksi ja suuriruhtinaaksi”. Hän hallitsi Venäjää kaksi vuotta, mutta karkotettiin sitten Tveriin (Kluhevsky 1912, 80–81). Monet tataarit kääntyivät kristinuskoon ja heistä tuli venäläisiä tilanomistajia. Seka-avioliittoja solmittiin ja molemminpuolinen vuorovaikutus oli vilkasta. 1600-luvun provinssiaateliston

luettelosta näkyy, että Moskovan, Kalugan ja muiden kaupunkien ympäristöihin oli muuttanut sadoittain näitä kristinuskoon kääntyneitä tataareja. He tulivat muodostamaan merkittävän osan Moskovan virkamiesluokasta. *Mestnitšestvoon* perustuneen ns. *Barhatnaja knigan* (samettikirja) mukaan 1600-luvun lopussa Moskovan *stolbovoje*-aatelistossa oli 17 % tataareja ja itämaisia aatelisia (Kluhevsky 1912, 109–110; Ostrowski 1998, 54–56).

Pelenskin mukaan merkittävä osa Moskovan hallintolaitoksista ja yhteiskunnan perusjärjestelmä sai mallin Kazanista. Hän ei väitä suoraan, että esimerkiksi pajariduuman esikuva olisi saatu idästä, mutta kyseenalaistaa hyvin perustein sen pitkän tutkimustradition, jossa Moskovan Venäjän ”konstitutionaalisia” malleja on haettu lännestä. Hänen mielestään on aivan yhtä perusteltua väittää, että ne Moskovan institutionaaliset muutokset ja byrokraattiset reformit, joilla Moskova Iivana IV:n aikana muuttui aateliston palvelusjärjestelmään perustuvaksi ”monarkkiseksi despotiaksi”, tehtiin mongoliturkkilaisten mallien mukaan. Pajariduumaa ei ollut mikään tsaarin valtaa rajoittava ”neuvosto”. Jo sen kokoonpano viittaa aivan johonkin muuhun, siihen kun ei kuulunut vain pajareita vaan myös ”lapsia” ja ”veljiä”. Kysymyksessä oli jonkinlainen patrimonialinen traditio. On syytä huomauttaa, että jo V.O. Kljutševski esitti 1900-luvun alussa samankaltaisia näkemyksiä. Pelenskin mukaan väite, että tsaarin perheenjäsenet olisivat jotenkin rajoittaneet hänen valtaansa, kuten ns. uuskonstitutionalistit ovat esittäneet, on täysin absurdi. *Zemskije soborit*, jotka ensimmäisen kerran kokoontuivat Iivana IV:n aikana, Pelenski näkee osin jatkumona perinteisille kirkonkokouksille, mutta vielä enemmän mongoli-turkkilaisten *qurultai*-kokousten mallin mukaisina – kuten myös Donald Ostrowski. *Qurultait* olivat kehittyneet perhe- ja heimokokouksista ”maakokouksiksi”. Pelenskin laskelmien mukaan Kazanin *qurultai* mainitaan venäläisissä lähteissä 14 kertaa, ensimmäisen kerran vuonna 1496 ja viimeisen kerran vuonna 1551. Sanonnat niin Kazanin *qurultaista* kuin

Moskovan *soboreista* ovat hyvin samankaltaisia: ”*vsja zemlja Kazanskaja*” (koko Kazanin maa), ”*vse ljudi Kazanskoi zemli*” (kaikki Kazanin maan ihmiset), ja Moskovasta, ”*vsja zemlja, vse ljudi*” (koko maa, kaikki ihmiset). Näissä kokouksissa ei ollut kysymys mistään parlamentista sanan länsimaisessa merkityksessä, vaan juuri ”maakokouksista”, joihin osallistui lähinnä ylin virkamiehistö. Ne olivat *servitorial assemblies*, kuten Pelenski luonnehtii. Niinpä vuonna 1566 Moskovan soborissa 54,7 % jäsenistä oli palvelusaatelistoa, *prikaznije ljudi* eli byrokraatteja oli 8,8 % ja kauppiaita 20 %. (Pelenski 1980, 161.) Kazanin *qurultain* kokoonpano oli hyvin samankaltainen, eli pääasiassa maa-aristokratiaa ja sotilaseliittiä.

Myös hyvin keskeisen instituution *pomestjen* mallin Pelenski näkee Kazanin *soyürghal*-laitoksessa. Molemmat olivat palvelukseen sidottuja tilanomistusmuotoja. Termi *pomestje* ilmaantuu Moskovan kronikoihin vuonna 1484. Tätä Richard Pipes ei tiennyt kirjoittaessaan kirjaansa *Russia Under the Old Regime*, 1974, mutta ajoitti kuitenkin *pomestjen* synnyn samoihin aikoihin (Pipes 1977, 52). Vastaavaa järjestelmää ei tunneta Länsi-Euroopasta, ei edes Liettuasta, kuten Pipes on huomauttanut. Pelenskin mukaan *pomestje*-järjestelmä kehittyi ja muovautui lopulliseen muotoonsa 1400-luvun jälki- ja 1500-luvun alkupuoliskolla; sen lopullinen institutionalisoituminen tapahtui vuosien 1555–1556 sotapalvelusreformissa. Pelenski toteaa kuitenkin myös sen, että varhaisin *pomestjen* paralleeli on Bysantin *pronoia* ja *topion*. Venäjän sana *pomestje* on mahdollisesti muodostettu *topion*-sanasta, jonka kantamuoto on *topos* eli paikka, venäjäksi *mesto*. Vaikka terminologian lainaaminen Bysantista on täysin mahdollista, niin suora Bysantin vaikutusta *pomestjen* syntyyn on vaikea osoittaa jo siksi, että turkkilaiset olivat vallanneet Bysantin siinä vaiheessa, kun *pomestje*-laitos syntyi Moskovan Venäjälle. Pelenskin mukaan Moskovan (pakko)palvelusjärjestelmä kehittyi täydelliseksi 1550-luvun reformissa. Tämä järjestelmä vahvisti autokratiaa ja esti sellaisten säätyjen ja

edustuslaitosten synnyn, jotka olisivat voineet rajoittaa tsaarin itsevaltiutta. Bysantin mallia käytettiin pikemminkin ideologisena autokratian justifikaationa, kun taas mongoli-turkkilaista järjestelmää seurattiin käytännössä. Pelenskin mukaan Iivana IV:n *opritsninaa* voidaan pitää pikemminkin tämän kehityksen kulminaationa kuin traumaattisena historian murroksena. (Pelenski 1981, 116.) Jo ennen Pelenskiä Pipes oli samaa mieltä ja käytti *opritsninan* vaikutuksesta niinkin vahvaa ilmaisuakin kuin ”työ oli tehty”, toisin sanoen pajarien vapaus ja itsenäisyys lopullisesti nujerrettu (Pipes 1977, 95). Tämä mongoli-turkkilainen järjestelmä tuli siis Pelenskin mukaan Moskovaan Kazanin välityksellä. Tätä tukee erään aikalaisen, Ruotsiin vuonna 1664 paenneen virkamies Grigori Kotošihinin toteamus, että Moskovan tsaarikunta muovautui lopullisesti Kazanin ja Astrakanin valtausten kautta ja vaikutuksesta (Cotossichin 1908, 5; Pelenski 1980, 166). Näin syntyneelle Moskovan tsaarikunnalle oli ominaista muun muassa meistä oudolta tuntuva terminologia: tsaarin rajoittamatonta valtaa kutsuttiin sanalla *volnyi* (vapaa), kun taas hänen palveluseliittinsä jäsenet käyttivät itsestään sanaa *holop* (orja). Ilmausta *volnyi* käytti Kazanin tataarikaanista 1400-luvun puolivälissä muun muassa Moskovan metropoliitta Iona.

Moskovan patrimoniaalinen vottšina-valtio

Moskovasta oli näin 1500- ja 1600-luvuilla kehittynyt patrimoniaalinen *vottšina*-valtio. Mitä se on? *Patrimonium* on (isän)perintömaa; samaa tarkoittaa venäjän *vottšina*, missä kantasana on *otets*, isä. Tällainen valtio oli kuin suuri maatila, missä isäntä, hallitsija-tsaari, omisti kaiken maan, pajarit olivat hänen palvelijoitaan ja talonpojat heidän *pomestje*-tiloillaan maaorjia. Myös käsityöläiset ja kauppiat oli sidottu valtion palvelukseen. Kaikkien oli palveltava valtiota, kunkin omalla paikallaan ja kaikki olivat orjia (*holopy*), pajarit välittömästi tsaarin, talonpojat pajarien. Länsi-Euroopalle tyypillistä feodalismia – joka oli sopimussyhteiskunta – ei

ollut, ei kaksipuolisella sopimuksilla tehtäviä läänityksiä (*fief*); oli ainoastaan tsaarin yksipuolisesti palvelusta vastaan myöntämiä *pomestjen* hallintaoikeuksia. Ei ollut itsenäistä valtaa omaavia säätykorporaatioita, joista läntiset parlamentit syntyivät, ei feodaalisen yhteiskunnan tyypillistä dualismia, missä yhtäältä oli maa (*Land*) korporaatioineen, toisaalta hallitsija hallituskoneistoinen. Venäjällä maa, *zemlja*, oli valtion jatke – yhteiskuntaa länsieurooppalaisessa merkityksessä ei ollut.

Tämän omalaatuisen valtion kuvasivat yksityiskohtaisesti jo Venäjän ns. valtiollisen koulukunnan historioitsijat 1800-luvun jälkipuolella, ennen muita B.N. Tšitšerin, K.D. Kavelin ja V.O. Kljutševski, vaikkakaan he eivät katsoneet sen olleen peräisin mongoleilta. Niinpä Kavelin muun muassa katsoi, että Moskovan ruhtinaat olivat vain ovelasti käyttäneet Ordaa hyväkseen luodessaan lujan valtion. Kavelinin 1860-luvun alussa Bonnissa pitämä luento maansa historiasta on ehkä havainnollisin ja yksityiskohtaisin tämän *vottšina*-valtion kuvaus, tai *Haus- und Gutsherrn*-järjestelmän, kuten Kavelin sitä saksaksi luonnehti (Kavelin 1897, 541–574). Siellä kaikki olivat tsaarin orjia (*holopy*), kuin hänelle kuuluvaa omaisuutta, mutta kaikkivaltias tsaari suojeli kansaa, sen heikkoja jäseniä voimakkaita vastaan. Kaikkien velvollisuus palvella henkilökohtaisesti valtiota saatettiin lopullisesti voimaan 1600-luvulla. Orjuuden luonne ilmeni siten, että kaikki olivat kiinnitettyjä maahan tai hallinnonalaan, virastoon tai laitokseen. Palvelusaateli oli kirjattu kaupunkeihin ja *oblasteihin*, kaupunkilaiset kaupunkeihin ja talonpojat kyliin, *streltsit* (ampujat) Moskovaan; myös kasakat, tykkimiehet ja latojat oli kirjattu ja kiinnitetty. Yleensäkin aina, kun valtio tarvitsi ihmisiä johonkin tehtävään tai työhön, heidät kirjattiin (kiinnitettiin) vaimoineen ja lapsineen asianomaiseen virastoon ja heidän tuli hoitaa työnsä aina siihen asti, kun voimat heikkenivät tai kuolema korjasi, perinnöllisesti ja palkatta. Palvelukseen astuvat sotilaat erotettiin omaisistaan ja he kuuluivat periytyvästi ja ikuisesti armeijaan. Niin valtion kuin monilla yksityisillä

tehtailla oli omat, kiinnitetty ihmisensä, mestarit ja talonpojat, jotka työskentelivät perinnöllisesti tehtaissa. Kun tarvittiin mestareita, kivenhakaajia, kirvesmiehiä, käsityöläisiä ym., heitä kerättiin koko valtion alueelta ja lähetettiin sinne, missä heitä tarvittiin. Myös kauppiat olivat omalla tavallaan sidottuja valtion palvelukseen. Kaikki oli *krepostnoje*, eli sidottua ja kahlittua. Tämä tsaarista viimeiseen alamaiseen ulottuva järjestelmä jatkui aina 1700-luvulle. Sellaista, mikä määritteli eurooppalaisen elämäntavan, ei Kavelinin mukaan tuon ajan Venäjällä ollut. Venäjä oli siis jo perusteiltaan aivan erilainen kuin Eurooppa. Kavelinin kuvaamaa Moskovan järjestelmää voitaisiin hyvin kutsua komennus-yhteiskunnaksi.

Tämän valtiollisen koulun työtä ovat jatkaneet tutkimuksissaan niin puolalais-amerikkalainen Richard Pipes kuin unkarilaissyntyinen Tibor Szamuely vuonna 1974 ilmestyneissä kirjoissaan. Pipesin *Russia Under the Old Regime* on mainittu jo edellä; Szamuelyn kirjan nimi oli *The Russian Tradition*, pääjaksoina ”valtiotraditio” ja ”vallankumoustraditio”. Koska näitä molempia kirjoja on jo aiemmin laajasti esitelty ja käsitelty, ei niihin kannata tässä lähemmin syventyä. Todettakoon kuitenkin, että Pipes katsoo kyllä mongoleilla olleen merkittävä vaikutus erityisesti itsevaltiuden syntyyn, mutta patrimonialismin kehitykseen vaikuttivat monet muutkin tekijät. Valtio tuotiin Venäjälle ulkoa, tai ”ylhäältä” yhteiskunnan päälle (normannivaltio). Kun Venäjän väestö oli alituisen liikkeessä, uusien maiden haussa, oli luotava vahva valtio sen sitomiseksi (tämä ajatus on suoraan valtiollisen koulun perustajalta S.M. Solovjeviltä). Patrimoniaalinen valtio alkoi syntyä jo Kiovan Venäjän aikana, kun ruhtinaiden hovi (*dvor*) laajentui vähitellen koko ruhtinaskuntaa käsittäväksi. (Pipes 1977, 34, 44, 54.) Tähän vaikutti myös mongolivalta siten, että kun suvereniteetti ja ylin valta olivat Ordalla, joutuivat ruhtinaat keskittymään entistä enemmän oman hovinsa ja sen talouden kehittämiseen.

Mainittakoon lopuksi vielä muuan havainnollinen aikalaiskuvaus tästä Moskovan omalaatui-

sesta valtio-yhteiskunnasta, nimittäin kroatialaisen jesuiitan, Juri Krizhanitsin, maanpaossa Tobolskissa 1660-luvun alussa kirjoittama Venäjän ylistys -kirja *Politika* (Krizhanits 1965, 482, 539–543; Russian Statecraft 1985, 161–164). Sen mukaan Venäjän kansan onnen edellytyksiä olivat muun muassa tsaarin ehdoton yksinvaltius, suljetut rajat ja kaiken kerettiläisyyden kielto. Itsevaltius takasi eräänlaisen tasa-arvon, koska tsaari saattoi tehdä vallallaan kaikille oikeutta. Kun Puolassa pajari saattoi vapaasti vaikka tappaa talonpoikansa, ei se Venäjällä ollut mahdollista. Pajarit eivät Venäjällä olleet suinkaan paremmassa asemassa kuin talonpojat. Sillä aikaa kun pajarit vaaransivat henkensä sotilaina ja diplomaatteina, talonpojat saivat rauhassa kuorsata vaimojensa vieressä ja lisääntyä.

”Lännettyikö” Venäjä Pietari Suuresta lähtien?

Hyvin yleinen ja laajalle levinnyt käsitys, niin koulukirjoissa kuin Venäjän historian yleisesityksissä, on se, että tsaari Pietari I uudistuksillaan länsimaisti Venäjän: pajarien parrat ja kauhtanat leikattiin, yms. Kuvana on usein aikalaiskuva, jossa parturi leikkaa pajarin pitkää partaa lyhyeksi, ja pajari sitä suureen ääneen valittaa. Tämä myyttinen kuva alkoi syntyä jo 1700-luvulla osana Pietari ”Suuren” kulttia. Sitä oli kynällään tehostamassa jopa sellainen kuuluisuus kuin valistuskirjailija Voltaire, joka kirjoitti Pietarin elämäkerran ja teki tästä julmasta tsaarista lähes valistushallitsijan. Keisariajan Venäjän historioitsijoista eniten käsitykseen Pietari Suuresta ”länsimaistajana” vaikutti ehkä historioitsija Mihail Pogodin, jonka ylistävää luettelo Pietarin uudistuksista muun muassa Nicholas V. Riasanovsky laajalle levinneessä Venäjän historian yleisesityksessään siteeraa (Riasanovsky 1969, 266–267).

Todellisuus on kuitenkin toinen kuin tämä myyttinen kuva. Pietari kyllä länsimaisti paljon: puvut, tavat, armeijan, laivaston, perusti tiedeakatemia ym. Mutta – niin kuin jo V.O. Kljutševski kirjoitti, Pietari ei koskenut sormel-

lakaan Moskovan aikaiseen pakkopalvelus- ja pakkotyöjärjestelmään. Päinvastoin, hän vahvisti ja lujitti sitä, regimentoi Venäjää entistä enemmän, niin kuin muun muassa *tšin*-järjestelmä osoittaa (Kluchevsky 1926, 220). Niin Pipes kuin Szamuely ovat kirjoissaan seuranneet tässä kohtaa Kljutševskia. Pajarien palvelusvelvollisuutta kiristettiin, juuri *tšin*-järjestelmällä, maaorjuutta laajennettiin (myös varsinaisiin orjiin, jotka olivat olleet Venäjän viimeisiä vapaita!), myös teollisuuden orjuus laajeni samalla kun uutta teollisuutta perustettiin. Asetehtaajat ja manufaktuurit pyöivät orjatyövoimalla. Pietarin uusi pääkaupunki rakennettiin vanki- ja orjatyövoimalla ihmishenkiä säästämättä. Pietari I:n uudistukset eivät ole tekijä sen suhteen, kuinka kauan patrimonialinen järjestelmä Venäjällä säilyi. Todellinen kysymys on se, missä määrin aateliston vapauttaminen palveluksesta vuonna 1762 ja talonpoikien (sekä teollisuusorjien) vapauttaminen orjuudesta vuonna 1861 murensivat vanhaa järjestelmää. Pipes on sitä mieltä, että tapahtui patrimonialismin osittainen purkaminen ”*partial dismantling*” (Pipes 1977, 130–137). Jäljelle kuitenkin jäivät yhä itsevaltius ja patrimonialinen mentaliteetti. Talonpojat vapautettiin vain juridisesti, mutta he jäivät yhä sidotuiksi kyläyhteisöihinsä (*mir*). Szamuely on vieläkin tiukempi. Hänen mielestään vuoden 1762 vapautus ei itse asiassa ollut todellinen vapautus, sillä sen jälkeen kun aateliset olivat päässeet irti velvollisuuksistaan, heidän omistusoikeutensa tulivat laittomiksi ja he itse tarpeettomiksi. Ajan myötä he tulivat käytännössä entistä enemmän valtiosta riippuvaisiksi. (Szamuely 1974, 113–114.) Entä sitten Katariina II:n vuonna 1785 antamat aatelisprivilegiot? Eivätkö ne luoneet Venäjän aatelistosta samanlaisen kuin Länsi-Euroopan aatelisto? Eivät luoneet. Ensiksi, kuten on jo todettu, aatelisuus Venäjällä oli aivan jotain muuta kuin Länsi-Euroopassa – se saavutettiin *tšin*-portaikossa etenemällä ja etenemisvauhdin määräsi hallitsija. Venäjän aatelistolta puuttui kokonaan ns. *indigenatsrecht*, eli luja, perinnöllinen maanomistusoikeus, johon Länsi-Euroopan maiden aateliston mahti perustui. Katariinan

antamat privilegiot muistuttivat vain ulkoisesti ja muodollisesti lännen aateliston privilegioita, mutta itse niiden perusolemus puuttui. Niinpä muun muassa Venäjän aateliston marsalkat valittiin ylhäältä annetuista ehdokkaista, he saivat omat univormunsa ja heidät sijoitettiin rankitabelliin, kuten muutkin *tšin*-virkamiehet. Aleksanteri I:n huomattava neuvonantaja, M.M. Speranski, joka varmasti tunsu perinpohjin maansa olosuhteet, kirjoitti vielä 1800-luvun alussa: ”Näen Venäjällä kaksi säätyä, tsaarin ja tilanomistajien orjat” (*Ja nahozhu v Rossii dva sostojanija: raby gosudarevy i raby pomeštšitsi*) (Speranski 1961, 43).

Tjaglo-valtion paluu

Edellä kuvattua patrimonialista valtiota voisi kuvata myös sanalla *tjaglo*-valtio ja eräät valtiollisen koulun edustajat käyttivätkin tätä ilmausta. *Tjaglo* tarkoittaa työtä, rasituksia, oikeastaan pakkotyötä. Vuoden 1906 perustuslaki ja sen nojalla valitut duumat olivat harppauksia kohti länsieurooppalaista yhteiskuntajärjestystä, mutta tämän kehityksen katkaisivat maailmansota ja vuoden 1917 vallankumoukset, erityisesti bolševikkien lokakuun vallankaappaus. Sen seurauksena ei suinkaan syntynyt neuvostojen valtaa, kuten nimet Neuvosto-Venäjä ja Neuvostoliitto antavat ymmärtää, vaan ensin bolševikkipuolueen (vuodesta 1919 kommunistinen puolue) keskuskomitean valta ja sitten 1920-luvun lopulla puolueen pääsihteerin, J.V. Stalinin yksinvalta. Pipesin luonnehdinta tästä muutoksesta on osuva:

Kun sisällissodan savu oli hälvennyt, kävi ilmeiseksi, että lokakuussa 1917 oli syösty valtaistuimelta paljon enemmän kuin monarkia ja yksityisomaisuus: niiden myötä oli kadonnut se länsimaistunut eliitti, joka oli kaksi vuosisataa ollut Venäjän yhteys länteen. Sen tilalle tuli uusi eliitti, jolla ei ollut muuta kulttuuria kuin vanhan Moskovan (Pipes 1970, 5.)

Neuvosto-Venäjä sulkeutui jälleen rajojensa sisään kuin Juri Krizhanitsin kuvaama Moskovan tsaarikunta. Se katsoi olevansa erilainen

kuin länsi, *sui generis*, ja sitä paljon parempi sekä edistyneempi. Talonpojat siirtyivät suoraan miristä kolhooseihin ja sovhooseihin saamatta edes maan sisäistä passia, mikä sitoi heidät tehokkaasti uudelleen turpeeseen. Jotkut Moskovan irvileuat sanoivatkin, että VKP (*Vsesojuznaja Kommunističeskaja Partija*) tarkoittikin samaa kuin *Vtoroje Krepostnoje Pravo* (Toinen maaorjuus). Työläiset sidottiin monilla ankarilla dekreeteillä ja määräyksillä, erityisesti teollistamisesta lähtien, sorvipenkkiinsä, ilman lakko-oikeutta ja vaikutusvaltaa omaavia ammattiyhdistyksiä. Kaikki ”toverit” mobilisoitiin 5-vuotissuunnitelmien täyttämiseen ja vahvan armeijan luomiseen, aivan kuten Moskovassa jo 1500- ja 1600-luvuilla. Byrokraatit sidottiin puolueen ja valtion palvelukseen, niin että Stali-

nin ”perintöprinssi” G. Malenkov saattoi sanoa: ”Me olemme kaikki valtion palvelijoita” (Tucker 1990, 114). Vanhan Moskovan ”komennusyh-teiskunta” oli palannut – nyt sitä vain kutsuttiin ”komentotaloudeksi”.

Miten siis Venäjä on erilainen, mikä on sen perusolemus? Se ei ole itsevaltiudessa eikä ortodoksisessa uskossa, vaikka nekin toki ovat merkittäviä, mutta niitä tavataan muuallakin. Venäjän perusolemus on kokonaissidonnaisessa valtioyhteiskunnassa, patrimonialisessa *vottšina*-valtiossa. Sellainen on Venäjällä ollut suurimman osan sen pitkää historiaa, aina 1400–1500-luvulta ja päättyen Stalinin Neuvostoliittoon. Siinä välissä oli vain noin 150 vuoden aika, jolloin tämä järjestelmä jossain määrin höltyi, kun patrimonialismi osittain purettiin.

Lähteet

- Ahmavaara, Yrjö (1988), Bysantti, Venäjä ja Suomi. – *Helsingin Sanomat* 7.4.1988.
- Cotossichin, Grigori (1908), *Beskrifning om Muschofsche Rijkets staat*. Stockholm: Aktiebolaget Ijus.
- Dmitrieva, R.P. (1955), *Skazanije o knjazjah Vladimirskih*. Moskva-Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Haldon, John (2010), *Bysantin historia*. Helsinki: Gaudeamus.
- Halperin, Charles, J. (1976), The Russian Land and the Russian Tsar: The Emergence of Muscovite Ideology, 1380–1408. – *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte, Bd.23*. Berlin: Harrassowitz Verlag – Osteuropa-Institut der Freien Universität, 7–101.
- Halperin, Charles, J. (1982), George Vernadsky, Eurasianism, The Mongols and Russia. – *Slavic Review*, 41, 477–493.
- Halperin, Charles, J. (1985), *Russia and the Golden Horde: The Mongol Impact on Medieval Russian History*. Bloomington, Ind.: Indiana University Press.
- Halperin, Charles, J. (1985a), Russia and the Steppe: George Vernadsky and Eurasianism. – *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte, Bd. 36*. Berlin: Harrassowitz Verlag – Osteuropa-Institut der Freien Universität, 56–194.
- Herberstein, Sigismund zu (1966), *Reise zu den Moskovitern*. München: F.Bruckman.
- Huntington, Samuel, P. (2003), *Kulttuurien kappailu ja uusi maailmanjärjestys*. Helsinki: Terra Cognita.
- Kavelin, K.D. (1897), Kratkij vzgljad na russkuju istoriju. *Sobranije sotšinenii*, T.I. Izd. Prof. D.A. Korsakova. S.-Peterburg: Tipografija M.M. Stasjulevitsa, 570–584.
- Klučevskij, V.O. (1912), *A History of Russia*, Vol. II. Translated by C.J. Hogarth. New York: E.P. Dutton & Co.
- Klučevskij, V.O. (1926), *A History of Russia*, Vol. IV. Translated by C.J. Hogarth. New York: E.P.

- Dutton & Co.
- Krizhanits, Juri (1965), *Politika*. Moskva: Izdatelstvo "Nauka".
- Miller, David, B. (1967), The Coronation of Ivan IV of Moscow. – *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, N.F., 15. Wiesbaden GmbH Stuttgart: Franz Steiner Verlag – Osteuropa-Institut, München, 559–574.
- Miller, David, B. (1979), The Velikie Minei Cheti and the Steppennaya Kniga of Metropolitan Makarii and the Origins of Russian National Consciousness. – *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*. Bd.26. Berlin: Harrassowitz Verlag - Osteuropa-Institut der Freien Universität, 263–382.
- Obolensky, Dimitri (1971), *The Byzantine Commonwealth. Eastern Europe, 500–1453*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Ostrowski, Donald (1998), *Muscovy and the Mongols. Cross-cultural influences on the steppe frontier, 1304–1589*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pelenski, Jaroslaw (1974), *Russia and Kazan. Conquest and Imperial Ideology (1438–1560s)*. The Hague-Paris: Mouton.
- Pelenski, Jaroslaw (1980), State and Society in Muscovite Russia and the Mongol-Turkic System in the Sixteenth Century. – *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte*, Bd. 27. Berlin: Harrassowitz Verlag - Osteuropa-Institut der Freien Universität, 156–167.
- Pipes, Richard (1970), Russia's Mission, America's Destiny. The Premises of U.S. And Soviet Foreign Policy. – *Encounter*, Oct. 1970, 3–11.
- Pipes, Richard (1977), *Russia under the Old Regime*. Norwich: Penguin Books.
- Pursiainen, Christer (1999), *Venäjäns idea, utopia ja missio*. Helsinki: Gaudeamus.
- Rein, Edv. (1920), Itä-Rooma 867–1453. *Maaillan-historia, kolmas osa*. Päätoimittaja J.W.Ruuth. Helsinki: Tietosanakirja-Osakeyhtiö, 267–324.
- Riasanovsky, Nicholas, V. (1969), *A History of Russia*. Second Edition. Oxford: Oxford University Press.
- Russian Statecraft (1985), *The Politika of Iurii Krizhanich*. John M. Letiche and Basil Dmytryshyn. An analysis and translation of Iurii Krizhanich's *Politika*. Oxford: Basil Blackwell.
- Speranski, M.M. (1961), *Projekty i zapiski*. Pod redaktsiei S.N. Valka. Leningrad: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR.
- Szamuely, Tibor (1974), *The Russian Tradition*. London-New York: McGraw-Hill Book Company.
- Toynbee, Arnold, J. (1949), *Civilization on Trial*. London-New York-Toronto: Oxford University Press.
- Tucker, Robert, C. (1990), *Stalin in Power. The Revolution from Above, 1928–1941*. New York-London: W.W. Norton & Company.
- Vernadsky, George (1953), *The Mongols and Russia*. New Haven: Yale University Press.
- Vernadsky, George (1969), *A History of Russia*. Sixth revised edition. New Haven: Yale University Press.